

# دوفصلنامه ویژه پژوهش‌های ادبی و متن‌شناختی

دوره سوم، سال اول، شماره اول و دوم (پیاپی: ۷۴-۷۵)، بهار-تابستان ۱۴۰۳

## ۷۴-۷۵



## (ویژه‌نامه قطران تبریزی)

آذربایجان، آذرگشنسب، قطران، شاهنامه / حسن انوری • دیوان قطران به تصحیح دکتر محمود عابدی و دکتر مسعود جعفری جزئی / علی‌اشرف صادقی • تصحیح دیوان قطران / محمود عابدی • قطران و سوگسرد زلزله تبریز / نصرالله اسامی • ویرایشی سزاوار از دیوان قطران / مسعود قاسمی • دیوان قطران تبریزی به خط انوری ایبوردی محفوظ در کتابخانه علامه جعفر سلطان‌القرایی / محمد امین سلطان‌القرایی • قطران؛ نماد وحدت فرهنگی ایران در قرن پنجم / باقر صدری‌نیا • بیان کنایی و تصویری؛ یکی از شکردهای سبکی قطران / رحمان مشتاق‌مهر • قطران تبریزی و بازپروری هویت ایرانی در آذربایجان / محمود فتوحی رودم‌معینی • نگاهی گذرا به تصحیح جدید از دیوان قطران تبریزی / جمشید علیزاده • قطران، شاعری که از نو باید شناخت / مسعود جعفری جزئی • ملاحظاتی پیرامون رباعیات قطران تبریزی / سید علی میرافضلی • اشعار نویافته قطران تبریزی / بهروز ایمانی • «میسانی»؛ منسوجی در دیوان قطران / شهروز معرفت • مهم‌ترین ویژگی شعر قطران تبریزی در مشهورترین نمونه شعری وی و جست‌وجوی سوابق آن / محمود ندیمی هرندی • به دام افتادن بهرام در هند (یک تلمیح داستانی ناشناخته در دیوان قطران تبریزی) / سجّاد آیدینلو • در حاشیه دیوان قطران تبریزی / گلپن نوری • شعر قطران تبریزی و لغت‌نامه دهخدا (بخش دوم) / تهمینه عطائی کجوی • کتاب‌شناسی قطران تبریزی / عباس بگ‌جانی • نکاتی درباره شعر و دیوان قطران / جواد بشری • بررسی زبانی و متنی دیوان قطران تبریزی / وحید عیدگاه طریقه‌ای • پس‌وند صفت‌فاعلی ساز «-بر» و تصحیح بی‌بی از قطران تبریزی / مسعود راستی‌پور • درباره تصحیح دیوان قطران تبریزی / محسن شریفی صحی • قطران تبریزی / ایرج دهقان؛ ترجمه: حمیرا مفتی



شماره استاندارد بین‌المللی  
۱۵۶۱-۹۴۰۰

# آینه میراث

دوفصل‌نامه ویژه پژوهش‌های ادبی و متن‌شناختی  
(ویژه‌نامه قطران تبریزی)

دوره سوم، سال اول، شماره اول و دوم (پیاپی: ۷۴-۷۵)، بهار - تابستان و پاییز - زمستان ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب  
مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی  
دبیر ویژه‌نامه: مهدی رحیم‌پور  
مدیر داخلی: یونس تسلیمی‌پاک

## هیئت تحریریه

سجاد آیدنلو، بهروز ایمانی، محمد جعفری (قناتی)، نجفقلی حبیبی، اصغر دادبه، محمد روشن، عمادالدین شیخ‌الحکمایی،  
علی‌اشرف صادقی، نصرالله صالحی، منصور صفت‌گل، علی صفری آق‌قلعه، محمود عابدی، احمدرضا قائم‌مقامی

## مشاوران علمی

محمود امیدسالار (آمریکا)، علی بلوکباشی، اکبر ثبوت، جلال خالقی مطلق، فرانسیس ریشار (فرانسه)، توفیق سبحانی، منوچهر  
صدوقی‌سها، پاول لوفت (انگلستان)، عارف نوشاهی (پاکستان)، یان یوست ویتکام (هلند)

صفحه‌آرا: محمود خانی  
چاپ دیجیتال: میراث

\* این مجله در پایگاه مجلات تخصصی نورمگز ([www.noormags.ir](http://www.noormags.ir))، بانک اطلاعات نشریات کشور  
([www.magiran.ir](http://www.magiran.ir))، پایگاه اطلاع‌رسانی یارسا ([www.islamicdatabank.com](http://www.islamicdatabank.com))، پایگاه مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی  
علوم و فناوری ([www.ricet.ac.ir](http://www.ricet.ac.ir))، و پایگاه استنادی علوم جهان اسلام ([www.isc.gov.ir](http://www.isc.gov.ir)) نمایه می‌شود.

نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه ۲، واحد ۹  
شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹  
تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ - ۶۶۴۰۶۲۵۸ - دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸  
[www.mirasmaktoob.com](http://www.mirasmaktoob.com)  
رایانامه ارسال مقالات: [ayenemiras@mirasmaktoob.ir](mailto:ayenemiras@mirasmaktoob.ir)

بها: ۲۰۰۰۰۰ تومان

## فهرست

۵	سخن آغازین / مهدی رحیم‌پور
۹	آذربایجان، آذرگشنسپ، قطران، شاهنامه / حسن انوری
۲۳	دیوان قطران به تصحیح دکتر محمود عابدی و دکتر مسعود جعفری جزئی / علی‌اشرف صادقی
۳۵	تصحیح دیوان قطران / محمود عابدی
۴۷	قطران و سوگ‌سرود زلزله تبریز / نصرالله امامی
۵۹	ویرایشی سزاوار از دیوان قطران / مسعود قاسمی
۶۹	دیوان قطران تبریزی به خط انوری ایبوردی محفوظ در کتابخانه ... / محمد امین سلطان‌القرایی
۸۳	قطران؛ نماد وحدت فرهنگی ایران در قرن پنجم / باقر صدری‌نیا
۹۱	بیان کنایی و تصویری؛ یکی از شگردهای سبکی قطران / رحمان مشتاق‌مهر
۱۰۹	قطران تبریزی و بازپروری هویت ایرانی در آذربایجان / محمود فتوحی رودمعجنی
۱۲۹	نگاهی گذرا به تصحیح جدید از دیوان قطران تبریزی / جمشید علیزاده
۱۳۷	قطران، شاعری که از نو باید شناخت / مسعود جعفری جزئی
۱۴۷	ملاحظات پیرامون رباعیات قطران تبریزی / سید علی میرافضلی
۱۶۷	اشعار نویافته قطران تبریزی / بهروز ایمانی
۱۹۱	«میسانی»؛ منسوجی در دیوان قطران / شهره معرفت
۲۰۳	مهم‌ترین ویژگی شعر قطران تبریزی در مشهورترین نمونه شعری وی و ... / محمود ندیمی هرنندی
۲۱۵	به دام افتادن بهرام در هند (یک تلمیح داستانی ناشناخته در دیوان قطران تبریزی) / سجّاد آیدینلو
۲۲۷	در حاشیه دیوان قطران تبریزی / گلپر نصری
۲۴۹	شعر قطران تبریزی و لغت‌نامه دهخدا (بخش دوم) / تهمنه عطانی کچوئی
۲۸۵	کتاب‌شناسی قطران تبریزی / عباس بگ‌جانی
۲۹۵	نکاتی درباره شعر و دیوان قطران / جواد بشری
۳۲۳	بررسی زبانی و متنی دیوان قطران تبریزی / وحید عیدگاه طریقه‌ای
۳۴۹	پس‌وند صفت‌فاعلی‌ساز «-بر» و تصحیح بیتی از قطران تبریزی / مسعود راستی‌پور
۳۶۱	درباره تصحیح دیوان قطران تبریزی / محسن شریفی‌صحی
۳۷۳	قطران تبریزی / ایرج دهقان؛ ترجمه: حمیرا مفتی
3	چکیده انگلیسی /

## قطران تبریزی\*

\*\* ایرج دهقان

\*\*\* ترجمه: حمیرا مفتی

یادداشت مترجم:

این نوشته ترجمه مدخل «قطران» در جلد چهارم دایرةالمعارف اسلام است. با توجه به اهمیت و جایگاه مجموعه دایرةالمعارف اسلام در مطالعات ایرانی - اسلامی، به ویژه در میان غیرایرانیان، و نیز برای آشنایی با سابقه و سیر قطران پژوهی، ترجمه فارسی این مدخل انجام گرفته است تا دانشجویان و محققان ایرانی با چند و چون کارهای انجام شده درباره قطران در نوشته‌ها و مراجع اروپایی آشنا شوند. این نکته که تقریباً در هیچ یک از منابع نوشته شده درباره قطران به این مدخل توجه و ارجاع نشده است، ضرورت ترجمه آن را نشان می‌دهد.

ذیل مدخل قطران در دایرةالمعارف اسلام نام نویسنده مدخل «I. Dehghan» آورده شده، اما در اسامی نویسندگان مدخل‌ها نام این نویسنده «U. Dehghan» است.<sup>۱</sup> البته با توجه به اینکه در سه مدخلی که این مؤلف نوشته، امضای نام او «I. Dehghan» است<sup>۲</sup> و در مدخل «خواجه» نام کامل او «Iraj. Dehghan» آمده، می‌توان گفت که نویسنده مدخل «قطران» ایرج دهقان است که در حدود سال‌های ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۶ استاد دانشگاه شیراز (پهلوی سابق) بوده است.

---

\* مشخصات مقاله چنین است:

Dehghan, I, "KATRAN", *Encyclopedia of Islam* (New Edition), Leiden, Brill. 1997. Vol.4, P.773.

\*\* استاد پیشین دانشگاه شیراز

\*\*\* دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی / Homeira.mofti@gmail.com

1. *Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden, Brill. 1997. Vol.4, P.6.

۲. دو مدخل دیگر «کتیبی» و «خواجه» هستند. (مترجم)

ایرج دهقان، نویسنده، شاعر و مدرس ادبیات فارسی، در شهر ملایر به دنیا آمد. درجه دکتری ادبیات را از دانشگاه تهران دریافت کرد. تا سال ۱۳۳۴ مدرس دارالفنون بود. از آن پس برای تدریس زبان فارسی به آمریکا رفت و در آنجا ماندگار شد. از دهقان سه مجموعه شعر با نام‌های «گل‌های وحشی»، «پل‌های شکسته» و «یادبود» و چند کتاب منتشر شده با عنوان «دستور زبان فارسی»، «انشا و نگارش» برای دبیرستان‌ها، «مجموعه لغات کلیده و دمنه»، و چند کتاب منتشرشده با عنوان «دستور زبان فارسی و مقایسه آن با گرامر انگلیسی»، «پساوند و پشاوند در زبان فارسی» و «حروفیه و تاریخچه آن» (چاپ نشده) بر جای مانده است.<sup>۱</sup>

\*\*\*

### قطران

شاعری ایرانی است. جزئیات ثبت شده درباره زندگی او اندک است. عوفی نام کامل او را حکیم شرف‌الزمان قطران العضدی التبریزی آورده است. هدایت این گونه به او اشاره می‌کند: حکیم قطران ابومنصور الجبلی العضدی. نام پدرش بر اساس گزارش دولت‌شاه<sup>۲</sup> منصور بود، اما این را هیچ نویسنده معتبری تأیید نکرده است. این که او در شادی آباد، نزدیک تبریز، به دنیا آمده است بر اساس یکی از شعرهایش قطعی به نظر می‌رسد.<sup>۳</sup> بنابراین نسب ترمذی، جبلی، جبلی (معرب گیلی)، ارموی، اجلی و... که در منابع مختلف به او داده شده، باید اشتباه باشد. کنیه عضدی برخلاف آنچه هدایت و دیگران نوشته‌اند، از بووحید عضدالدوله گرفته نشده است. مرگ عضدالدوله در (۳۷۲ق/ ۹۸۳م) اتفاق افتاده است. اما با توجه به اشاره یکی از قصاید قطران که درباره بازگشت ممدوح خود «فضلون» به تبریز، که در سال ۴۸۱ق/ ۱۰۸۸م سروده شده، شاعر حداقل تا آن سال زنده بوده است.

۱. برای آگاهی بیشتر در این باره نک. خلخالی، ۱۳۳۷: ۹۴؛ نیز نک. صبور، ۱۳۸۷: ۲۳۱-۲۳۲؛ انوری، ۱۳۸۷: ۷۳۷.

۲. منظور تذکره الشعراء دولت‌شاه سمرقندی است. (مترجم)

۳. اشاره قطران به زادگاهش:

خدمت تو هم به شهر اندر کنم در جای غم گرچه ایزد جان من در شادی آباد آفرید  
(قطران تبریزی، ۱۴۰۲: ۱/۱۴۶) (مترجم)

(از این رو تاریخ ۴۶۵ق/ ۱۰۷۲م که از سوی هدایت و دیگران گفته شده، اشتباه است). نفیسی (۱۳۳۶: ۴۷۳) احتمال می‌دهد که عضدی تحریفی از ازدی (Azdi) باشد.<sup>۱</sup> اگر این‌گونه باشد، ازدی می‌تواند با قبیله‌ای از اعراب که وهسودانی از نوادگان آن بودند مرتبط باشد. حمایت عمده قطران از دو جا بوده است: الف) امیران شدادی گنجه، به‌ویژه ابوالحسن علی بن موسی لشکری و فضلون بن ابی‌السوار. این دو تن، و به‌ویژه دومی، تا بدان حد در حق قطران سخاوتمند بوده‌اند که گفته می‌شود قطران از انعام و بخشش بیش از حد فضلون گریخته است (جامی، سلامان و ابدال<sup>۲</sup>، و خاقانی، دیوان<sup>۳</sup>). ب) وهسودانیان یا امیران روادی آذربایجان، نوادگان رواد بن مثنی‌العضدی، به‌ویژه ابومنصور وهسودان بن محمد و پسرش ابونصر مملان.

۱. نسبت عضدی معلوم نیست از چه راه بوده است، فقط در میان ممدوحان وی کسی به نام امیر عضد هست که شاید به وی منسوب بوده است و نیز ممکن است این کلمه تحریفی از «ازدی» بوده باشد که نسبتست به سوی «ازد» یکی از طوایف انصار (نفیسی، ۱۳۳۶: ۴۷۳). (مترجم)

۲. اشاره است به حکایت گریختن قطران از بسیاری عطای ممدوح خود، فضلون، که جامی در سلامان و ابدال آورده است:

بهر دریا بخشش فضلون لقب	قطره‌ای از کلک او دریای راز
طبع فضلون چون بر آن اقبال کرد	گفت مدحی سر به سر فضل و ادب
روز دیگر مدحت او را بخوانند	دامنش از مال مالا مال کرد
همچنین روز دگر این کار کرد	ضعف اول سیم و زر بر وی فشاند
شد ز بس تضعیف چندان آن صله	روزها این کار را تکرار کرد
چون درآمد شب چو برق از جای جست	که به تنگ آمد از آنش حوصله
بامدادانش طلب کرد و نیافت	از حریم فضل فضلون بار بست
بودیم تا دست بر بذرِ درم	گفت مسکین روی از این دولت بتافت
لیکن او را تاب این بخشش نبود	با ویم این بود دستور کرم
	در سفر زین آستان کوشش نمود

(جامی، ۱۳۷۸: ۴۱۹/۱، بیت: ۵۴۵-۵۵۴) (مترجم)

۳. اشاره است به این بیت از قطعه خاقانی در مدح صفهد لیاوشیر:

قطران گریخت از در فضلون ز بس عطاش آن چون تو فضل و این چورهی بذله‌ای نداشت  
(خاقانی، ۱۳۷۸: ۸۲۲) (مترجم)

قطران نخستین شاعر آذربایجانی است که به فارسی خراسانی (دری) شعر سروده است. ناصر خسرو در (۴۳۸ق/ ۱۰۴۶م) او را در تبریز دیده و اشاره کرده است که: او شعرهای خوبی می‌گفت، اما فارسی را خوب نمی‌دانست. نزد من آمد و دیوان منجیک و دقیقی را آورد و بر من خواند؛ و درباره مشکلات متن از من پرسید.<sup>۱</sup>

ظاهراً مشکلات قطران در زبان فارسی باعث شد او فرهنگی برای این زبان بنویسد که بنا به نوشته حاجی خلیفه تفاسیر فی لغة الفرس نام گرفت (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲۹۶/۱). شاعر معاصر قطران، اسدی طوسی، در مقدمه فرهنگ خویش، با عنوان لغت فرس، به این کتاب اشاره می‌کند (اقبال آشتیانی، ۱۳۱۹). به‌رحال این کتاب باقی نمانده است. مثنوی‌ای به نام «کوش‌نامه/ قوس‌نامه» که دولتشاه و منابع دیگر به قطران نسبت داده‌اند، و به نام امیر محمد بن قماج (والی بلخ) سروده شده است، از قطران نیست (صفا، ۱۳۱۹: ۴۲۱-۴۲۳).

اشعار قطران برای مدت‌ها به رودکی (۳۲۹ق/ ۹۴۱م) نسبت داده می‌شد. [این انتساب] بیشتر ناشی از شباهت نام ممدوح رودکی، امیر نصر بن احمد سامانی، و ممدوح قطران، ابونصر مملان بوده است. حتی در دیوانی که اکنون انتشار یافته و مشتمل بر ۸۰۰۰ بیت است، ۹۵۱ بیت از رودکی در آن وجود دارد (نفیسی، ۱۳۳۶: ۴۷۳).

قطران برجسته‌ترین شاعر ایران در سده پنجم هجری (یازدهم میلادی) است. او در شعر خود قدرت شگفت‌انگیزی از روانی و هم‌نوایی زبان را به نمایش می‌گذارد. استفاده فراوان از صنایع بلاغی در مقایسه با سادگی اشعار سخنوران مقدم بر او، به صاحب‌نظران شعر فارسی این امکان را می‌دهد که تمایز شعر وی از شعر رودکی را بازشناسند.

## کتاب‌شناسی

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۹). تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم. تهران: امیرکبیر.

---

۱. «در تبریز قطران نام شاعری را دیدم، شعری نیک می‌گفت، اما زبان فارسی نیکو نمی‌دانست. پیش من آمد. دیوان منجیک و دقیقی بیاورد و پیش من خواند و هر معنی که او را مشکل بود از من پرسید، با او بگفتم و شرح آن نوشت و اشعار خود بر من خواند» (ناصر خسرو، ۱۳۹۹: ۱۴۸). (مترجم)

- قطران تبریزی (۱۳۳۳). دیوان. تصحیح محمد نخجوانی. تبریز: شفق.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۶). محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی. تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.
- هدایت، رضاقلی (۱۳۳۹). مجمع الفصحا. به تصحیح مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.
- Ateš, A. (1954). pp. 452-477. "KATRAN" in: *Encyclopedia of Islam*, Vol: 6.
- Brown, Edward (1985). *A History of Persian Literature*, ii.

#### فهرست منابع یادداشت‌های مترجم:

- انوری، حسن (ویراستار) (۱۳۸۷). فرهنگ اعلام سخن. تهران: سخن.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان (۱۳۷۸). هفت اورنگ. مقدمه: اعلاخان افصح‌زاد، تحقیق و تصحیح: جابلقا دادعلیشاه، اصغر جانفدا، ظاهر احراری، حسین احمد تربیت. تهران: میراث مکتوب.
- خاقانی، افضل‌الدین (۱۳۷۸). دیوان. به کوشش ضیاء‌الدین سجادی. تهران: زوار، چاپ ششم.
- خلخالی، سید عبدالحمید (۱۳۳۷). تذکره شعرای معاصر ایران. تهران: طهوری.
- صبور، داریوش (۱۳۸۷). فرهنگ شاعران و نویسندگان معاصر سخن. با نظارت حسن انوری. تهران: سخن.
- قطران تبریزی (۱۴۰۲). دیوان. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی و مسعود جعفری جزی، با همکاری تهمینه عطائی و شهره معرفت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی با همکاری انتشارات سخن.
- ناصر خسرو (۱۳۹۹). سفرنامه (برپایه کهن‌ترین نسخه موجود در کتابخانه لکهنو). به کوشش محمدرضا توگلی صابری. تهران: علمی و فرهنگی.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۶). محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی. تهران: ابن سینا، چاپ دوم.